O VZNIKU HYGIENICKÉ SLUŽBY V ČESKOSLOVENSKU

ON THE ESTABLISHMENT OF THE PUBLIC HEALTH SERVICE IN CZECHOSLOVAKIA

JAROSLAV KRÍŽ

SOUHRN

Hygienická služba vznikla v Československu v roce 1952. Její vývoj a činnost jsou v dostupných pramenech dobře dokumentovány. Výjimku tvoří roky 1951 a 1952, kdy byl systém koncepčně a legislativně připravován. Na zřízení hygienické služby se na žádost vlády Československé republiky podílel prof. N. N. Litvinov z tehdejšího Sovětského svazu. Práce se zřejmě zúčastnili prof. MUDr. Vilém Škovránek a prof. MUDr. Pavel Macůch. Prezentovaný článek shrnuje dostupné informace a konstatuje, že autentických faktů je stále minimum.

Klíčová slova: hygienická služba, historie hygieny, Československo

SUMMARY

The Public Health Service in the former Czechoslovakia got started in 1952 and its development and work are documented in many sources except for the years 1951 and 1952 when the system was being prepared conceptually. According to the few documents that are available, on the establishment of the public health service, there has participated the Ukrainian professor of hygiene N. N. Litvinov from the former Soviet Union on request from the Czechoslovak government, along with Czechoslovak professors Vilém Škovránek and Pavel Macůch. Summarized is available information, however, there continues to be a minimum of authentic facts from that time.

Key words: public health service, history of public health, Czechoslovakia

<https://doi.org/10.21101/hygiena.a1530>

Úvod

Více než šedesátiletou historii hygienické služby lze sledovat v množství dobových dokumentů a publikací. Výjimku tvoří období koncepční, organizační a legislativní přípravy v letech 1951 a 1952. Je s podivem, že z té doby nezůstaly žádné autentické písemnosti. Článek je pokusem vyplnit tuto mezeru.

Příprava organizace a náplně činnosti hygienické služby

Jedním z mála pramenů o přípravě na zřízení hygienické služby jsou texty s přednáškami prof. Nikolaje Nikolajeviče Litvinova z doby jeho pobytu v ČSR (1). V úvodu ke sborníku jeho přednášek uvádí náměstek ministra zdravotnictví Z. Štych (2), že v říjnu 1951 vyšlo ministerstvo zdravotnictví SSSR vstříc přání vlády Československé republiky (ČSR) a vyslalo na pomoc doktora lékařských věd N. N. Litvinova. Litvinov pobyl v ČSR osm měsíců a Štych píše, že v této době „vybudoval samy základy hygienické a epidemiologické služby: návrh zákona o hygienicko-epidemiologické péči, typy a vnitřní strukturu hygienicko-epidemiologických stanic, metodu pořádání internátních kursů pro jejich pra-

covníky a přičinil se o zřízení hygienické větve lékařské fakulty.“

Litvinov o hygienické službě v Sovětském svazu

Litvinov přednesl během svého pobytu v ČSR řadu obsáhlých sdělení o hygieně a epidemiologii a hygienicko-protiepidemické službě v SSSR. Popsal krajské, městské a okresní hygienicko-epidemiologické stanice a orgány (náčelník hygienicko-epidemiologické správy ministerstva zdravotnictví, krajský hygienik, městský hygienik, okresní hygienik) a jejich zákonem stanovená práva a povinnosti. Popsal také vědecko-výzkumná zařízení pro hygienu a epidemiologii a jejich činnost.

K úkolům sovětské hygienicko-epidemiologické služby patřila preventivní státní hygienická kontrola všech druhů výstavby a běžná, stálá hygienicko-protiepidemická kontrola všech podniků a zařízení, hygienicko-epidemiologická ochrana hranic, vypracování návrhů hygienických a protiepidemických zákonů pro vládu a osvěta.

O právech hygieniků a epidemiologů řekl: Mají právo vstupu do libovolného zařízení, právo žádat materiály týkající se hygieny a epidemiologie, právo zakázat práci některým nemocným, vyloučit z prodeje výrobky, které mohou poškodit zdraví, právo ukládat pokuty, uza-

vřít objekt v případě ohrožení zdraví a dávat posudky v preventivním dozoru.

V dalších přednáškách Litvinov obsírně vysvětlil náplň práce oborů hygieny, jejich činnost při plánování, výstavbě a uspořádání sídlišť, při hygienické ochraně ovzduší a zdrojů vody, v otázkách hygieny výživy, hygieny práce a chorob z povolání, epidemiologie a sanitární ochrany hranic.

Zabýval se zdravotními dopady znečištění ovzduší, popsal zdroje znečištění, hygienickou ochranu zdrojů vody vč. pásem hygienické ochrany a roli vody v přenosu infekcí, probral přenos toxických látek a smyslové vlastnosti vody a mj. prohlásil: „Viděl jsem vaši stříbropěnnou Vltavu v Praze a musím říci, že na mě z hlediska hygienického neudělala příjemný dojem“.

V problematice hygieny výživy přednesl poznatky, které byly v ČSR bezpochyby dobře známé. Uváděl např. spotřebu živin a jejich trojpoměr, popsal principy a provádění preventivního státního hygienického dozoru a běžného státního hygienického dozoru v hygieně výživy. S velkými podrobnostmi mluvil o hygieně práce a chorobách z povolání, vysvětlil funkci závodních poliklinik a akcentoval důležitost znalostí závodních lékařů o výrobě v závodu. Epidemiologii se Litvinov věnoval s podobně širokým záběrem a jako základ práce uvedl zneškodnění a likvidaci zdroje nákazy, přerušení a likvidaci cest nákazy a zvýšení odolnosti obyvatelstva. Zmínil organizaci evidence a hlášení infekčních nemocí stanovené zákonem a konstatoval, že to je běžná praxe i v ČSR. Probral výkaznictví infekčních chorob, popsal izolaci, aktivní vyhledávání nemocných a podezřelých a řadu příkladů z praxe. Analyzoval také hygienické zákonodárství v ČSR a prohlásil, že v hygienicko-epidemiologické problematice není příliš bohaté, ale je dobrým základem pro budoucí hygienickou činnost.

Organizační opatření

Litvinov nakonec navrhl pro ČSR řadu opatření, zřízení hygienicko-epidemiologických stanic (HES) a ústavů epidemiologie a mikrobiologie a ústavu hygieny a zmínil, že sice existuje Státní zdravotnický ústav (pozn. tehdejší název), ale má slabou vedoucí roli a nedokonalou strukturu, kterou je třeba revidovat. Kritizoval, že pobočky SZÚ nemají styk s orgány zdravotnictví a prohlásil, že se mají předat krajským zdravotním referátům, aby měly „už zítra“ protiepidemické zařízení jako začátek budoucích HES. Kraje pak mají zasílat zprávy odboru hygienicko-epidemické služby ministerstva zdravotnictví, nikoli SZÚ. Ministerstvo zdravotnictví vyslyšelo tuto radu a neprodleně zrušilo (ke dni 31. 12. 1951) všechny pobočky Státního zdravotnického ústavu (na Slovensku Státního zdravotno-sociálního ústavu) a uložilo Krajským národním výborům (KNV), aby od 1. 1. 1952 zřídily Krajské hygienicko-epidemiologické stanice (KHES). Majetek poboček SZÚ byl přesunut do KNV pro účely zřízení KHES (3). Státní zdravotnický ústav byl zrušen k 1. 5. 1952 retroaktivním výnosem ministerstva zdravotnictví ze 4. 6. 1952. V polovině října 1952 byly rozděleny budovy SZÚ nově vzniklému Ústavu hygieny, Ústavu epidemiologie a mikrobiologie a dalším nově ustaveným institucím.

První odborníci pro hygienickou službu byli vyskoleni v tříměsíčním internátním kurzu v Hradci Králové v roce 1952, který vedl prof. N. N. Litvinov (4). Do nově zřízených hygienicko-epidemiologických stanic (OHES) nastoupila na místa okresních hygieniků, po absolvování školení, řada praktických lékařů (5). Hygieny se začala systémově přednášet už ve školním roce 1952/53 a Lékařská fakulta hygienická vznikla Vládním nařízením č. 98/1953 Sb. z 27. listopadu 1953, O změnách v organizaci vysokých škol. Jedněmi z prvních, kteří promovali na nové fakultě v r. 1953, byli později významní profesori Stanislav Hrubý (1929–2009) a Jiří Havránek (1928–2002). Na fakultu přešli z dosavadní lékařské fakulty UK.

V projevu na rozloučenou na besedě se zaměstnanci ROH (Revoluční odborové hnutí) ministerstva zdravotnictví v Radiopaláci v Praze 27. 5. 1952 Litvinov uvedl: „Po osm měsíců jsme pracovali všichni společně a velmi pilně na problémech zdravotnictví vaší země“. Prohlásil, že bude „s velkou láskou vzpomínat na tu dobu společné práce a mnohdy i ostrých a bojových diskusí, které však vždy nakonec vedly ke kladným výsledkům“ (1).

Účast českých odborníků

O konkrétní práci na přípravě vzniku hygienicko-epidemiologické služby je naprostý nedostatek autentických informací, přestože musely existovat zápisy či závěry z porad s N. N. Litvinovem a prezenční listiny z těchto jednání. V Národním archivu ČR nejsou z let 1948–1952 kupodivu uloženy žádné písemnosti z ministerstva zdravotnictví. Z cenné, i když jen okrajové poznámky (3) vyplývá, že N. N. Litvinov spolupracoval s prof. MUDr. Vilémem Škovránkem (1914–1978), budoucím prvním hlavním hygienikem a s prof. Pavlem Macúchem (1917–1988). Škovránek byl v té době přednostou pobočky Státního zdravotnického ústavu v Ostravě, Macúch ředitelem Státního zdravotnicko-sociálního ústavu v Bratislavě. Škovránkovu účast na přípravě vzniku hygienické služby zmiňuje také článek v Československé hygieně k jeho šedesátinám. Píše se, že „byl pověřen vládou ČSR přípravou organizace hygienické služby“ (6). V prvním čísle prvního ročníku časopisu Československá hygiena publikoval prof. J. Liškutín obsírné pojednání o postavení hygieny jako lékařského oboru, o praktickém uplatnění a rozvoji hygieny v letech po založení. Období 1951 a 1952, kdy se připravovalo zřízení hygienické služby, však nezmínil (7). Vývoj hygienické služby po prvních deseti letech existence zhodnotil hlavní hygienik prof. Škovránek, ale o práci, která založení předcházela, nic neuvedl. Jen konstatoval, že prof. Litvinov byl hlavním tvůrcem zákona č. 4/1952 Sb., o hygienické a protiepidemické službě (8).

Absenci dalších českých a slovenských odborníků, kromě Škovránka a Macúcha, na přípravě zřízení hygienické služby nepřímou vysvětlil MUDr. František Bláha (1896–1979), zpravodaj k návrhu zákona o hygienické a protiepidemické péči v Národním shromáždění 28. března 1952 (9). Prohlásil: „Druhý předmět rozpaků byli hygienici. I zde platí stará poučka, že kádry rozhodují všechno. A proto bylo tolik obav a nedůvěry vůči velké části našich lékařů. Není třeba o tom zde mluvit, co

jsme si zde už mnohokrát pověděli. Máme lékaře dobré ve velké většině a odborně zdatné a svědomité, ale vcelku takové, jaké nám je vychovala kapitalistická společnost a soukromá lékařská praxe, na kterou byli odkázáni. Ani zde nemůžeme čekat zázraky přes noc. Avšak stejné kádrové potíže jsme měli i s ostatními druhy naší inteligence, jako techniky, chemiky, staviteli a konečně i živnostníky. A nezastavili jsme k vůli tomu naše socialistické budování. Vedeme je, poučujeme, přesvědčujeme a po případě i hlídáme, kde je toho třeba.“ Bláha se zakrátko stal prvním děkanem Lékařské fakulty hygienické UK (1953–1955). Profesorem byl jmenován 1. 4. 1953 s účinností k 1. 12. 1952.

Odborný profil profesora N. N. Litvinova

Když přišel v r. 1951 prof. N. N. Litvinov (1893–1975) do ČSR, bylo mu 58 roků a měl za sebou široké spektrum odborné a organizační práce. V roce 1916 absolvoval lékařskou fakultu v Kyjevě a věnoval se potom zdravotnímu stavu obyvatelstva na Ukrajině a životním podmínkám na venkově. Ve 20.–40. letech 20. století pracoval ve Stalingradu (dnes Volgograd) a stal se přednostou městské sanitární inspekce. Současně vedl katedru obecné hygieny na stalingradské lékařské fakultě, kde habilitoval. V letech 1953–1959 působil jako vedoucí katedry hygieny na moskevském lékařském institutu a byl ustanoven náměstkem hlavního sanitárního inspektora Sovětského svazu. Od r. 1956 byl v čele Institutu obecné a komunální hygieny Akademie lékařských věd Sovětského svazu, členem korespondentem této akademie a předsedou Všeruské společnosti hygieniků. Byl autorem desítek prací v ruských i zahraničních odborných časopisech. Jednalo se o profesionála s dobrým odborným rozhledem a bohatou praxí.

Diskuse

Období přípravy koncepce, náplně práce a legislativy hygienické služby nebylo v minulosti podrobněji zmiňováno. Pokud ano, šlo v období socialismu o povrchní chválu sovětské pomoci, v letech po svržení komunistické diktatury o stejně povrchní opovržení. Na druhé straně nebyl žádný důvod vracet se k samým začátkům a přemítat o nich; vždy byl dostatek jiných problémů a nutnost je řešit, od rozvoje technického a personálního vybavení a činnosti po prosazování platných požadavků na ochranu zdraví.

Při snahách o hodnocení období přípravy na vytvoření hygienické služby je třeba mít na zřeteli, že v době totalitního státu a naprosté centralizace hospodářství nemohla být ochrana zdraví zabezpečena jiným než stejným centralistickým systémem. Do svých základů tím hygienická služba dostala konflikt zájmů - byla státním orgánem a měla potlačovat zdravotní rizika u subjektů, které patřily stejnému státu. Vytvářelo to občas problémy, většinou se je ale podařilo, někdy s jistou dávkou odvahy, překonat. Politická dimenze vzniku hygienické služby měla všechny atributy totalitního režimu, odborná však byla v podstatě přijatelná. Nemorální bylo hrubé odmítnutí českých a slovenských hygieniků na přípravě systému ochrany zdraví z pochybných politických důvodů,

jak je prezentoval poslanec Bláha v Národním shromáždění. Pozornost si zaslouží poznámka N. N. Litvinova v jeho projevu na rozloučenou v květnu 1951; zmínil ostré a bojovné diskuse s českými odborníky během práce na podkladech pro vznik hygienické služby. Bylo by cenné vědět více o zmíněných střetech. Dostupné prameny to bohužel neumožňují.

Vystoupení MUDr. Františka Bláhy, kterým uváděl zákon o hygienické a protiepidemické službě v Národním shromáždění je odsouzenímhodné; obsahovalo agresivní politický útok proti českým odborníkům a poklonkování Sovětskému svazu. Nutno ale dodat, že Bláha nezůstal natrvalo komunistickým dogmatikem. Necelý rok po okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy (1968) na protest rezignoval na funkci poslance Federálního shromáždění a na sklonku života se stal signatářem Charty 77 (10).

Za zcela jiných politických okolností by v Československu, při demokratickém poválečném rozvoji společnosti, i bez vnějšího ovlivňování, vznikl vyspělejší systém ochrany veřejného zdraví, než existoval po druhé světové válce. Vynutil by si to rozvoj hospodářství, nové poznatky o zdravotních rizicích a prevenci nemocí a vývoj v zahraničí.

Ve stejném roce, kdy vznikla hygienická služba, byl v Německu ustaven Spolkový zdravotní úřad (Bundesgesundheitsamt), kterému byl svěřen dohled nad potravinářstvím, hygienou prostředí, zejména ovzduší, vody a půdy. Dále měl na starosti výzkum a zdravotnickou statistiku, zejména v epidemiologii (11). Evoluci systému péče o hygienu a veřejné zdraví lze demonstrovat v USA, kde se od 30. let postupně rozrůstaly departmeny veřejného zdraví a začaly poskytovat služby na úseku přenosných nemocí, sanitace septiků a studní, provádět inspekce restaurací, zajišťovat školní zdravotní službu a služby pro zdravé bydlení a pracovat na úseku mentálního zdraví. Dnes jsou tato zařízení analogická s našimi hygienickými stanicemi, mají ale v gesci i další oblasti péče o veřejné zdraví (12). V Polsku, které trpělo po válce rozvrtem zdravotnictví a výskytem epidemií, byly zřízeny v každém vojvodství protiepidemické výbory a ve všech okresech epidemiologické hlídky. V roce 1948 byly výbory transformovány v sanitárně epidemiologická střediska při odborech zdravotnictví vojvodských vlád. Střediska se zabývala potravinami, městskou hygienou a epidemiologií. Usnesením rady ministrů z 2. února 1952 byla sanitárně-epidemiologická střediska transformována na sanitárně-epidemiologické stanice (13). Cesta k systému hygienické péče byla v Polsku odlišná od československé, ale výsledek byl v podstatě totožný.

Závěr

Každý medicínský obor, stejně jako jiné oblasti života společnosti, má svoji historii, která je základem pro hodnocení vynaloženého úsilí, výsledků a pokroku. Historie oboru upevňuje jeho autoritu a společenské oprávnění. Hygiena a epidemiologie a hygienická služba nemají nouzi o dostupné historické prameny, absence podkladů o letech 1951 a 1952, kdy se tvořil legislativní a organizační základ hygienické služby, je však zarážející. Článek je pokusem mezeru vyplnit, podařilo se to však jen z části.

LITERATURA

1. Litvinov NN. Přednášky o organizaci zdravotnictví, o problémech hygienicko-epidemiologické služby v SSSR a o organizaci zdravotnictví v ČSR. Zdrav Aktual. 1953;(42):1-148.
2. Štych Z. O práci prof. N. N. Litvinova v ČSR. Zdrav Aktual. 1953;(42).
3. Regionálny úrad verejného zdravotníctva so sídlom v Košiciach [Internet]. Košice: RUVZKE; [cit. 20. dubna 2017]. História - podrobnosti. Dostupné z: <http://www.ruvzke.sk/sk/historia-podrobnosti>.
4. Kasal J. Osobní sdělení. Únor 2017.
5. Vít J. Vyrůstal jsem s hygienou. In: Kasal J, editor. Almanach Hygienická služba 1952-2002. Čelákovice: Fermata; 2002.
6. Zusková D. Šedesátiny prof. MUDr. Viléma Škovráňka. Českoslov Hyg. 1974;19(1):1.
7. Liškutín J. O situaci a vývoji naší hygieny. Českoslov Hyg. 1956;1(1):2-7.
8. Škovránek V. Deset let zákona o hygienické a protiepidemické péči. Českoslov Hyg. 1964;7(1):2-7.
9. Česko-slovenská digitální parlamentní knihovna [Internet]. Praha: Parlament České republiky; 1952 [cit. 20. dubna 2017]. Zpráva výboru soc. - politického a zdravotnického k vládnemu návrhu zákona o hygienické a protiepidemické starostlivosti (tlač 624). Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/063schuz/s063004.htm>.
10. WordPress.com [Internet]. 21.12.2008 [cit. 20. dubna 2017]. Charta 77. Historie, fakta, informace. Dostupné z: <https://charta77.wordpress.com>.
11. Schott H a kol. Kronika medicíny. Praha: Fortuna Print; 1994.
12. Calvert County Health Department [Internet]. Prince Frederick (MD): Calvert County Health Department; [cit. 20. dubna 2017]. About our agency: historical beginnings. Available from: <http://www.calverthealth.org/about/beginnings.htm>.
13. Posobkiewicz M, Kalinowska-Morka J, Świekatowski B. 60th anniversary of state sanitary inspection and 95th anniversary of sanitary services in Poland. Przegl Epidemiol. 2015;69(1):9-14.

Došlo do redakce: 13. 2. 2017

Přijato k tisku: 26. 4. 2017

Doc. MUDr. Jaroslav Kríž

Choceradská 31

141 00 Praha 4

E-mail jarkriz@volny.cz